

* * *

Joachim von Fiore, *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, red. A. Patschovsky (Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 28), t. 1–4, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2017 (t. 1, CDXXIX s. + 36 tablic kolorowych; t. 2, 508 s.; t. 3, 519 s.; t. 4, 472 s.).

Znakiem niesłabnącego zainteresowania duchową spuścizną Joachima z Fiore († 1202), na którą już od lat dwudziestych ubiegłego wieku zwróciło uwagę wielu światowej sławy teologów i historyków średniowiecza, jest wchodzący aktualnie w fazę finalną projekt edycji krytycznej *Opera omnia* tego średniowiecznego autora, znanego z pełnej rozmachu apo-

kaliptycznej wizji *tertius status*, czyli epoki Ducha Świętego¹. Realizują go znaczące europejskie ośrodki badawcze i instytucje kultury: Accademia Nazionale dei Lincei, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Centro Internazionale di Studi Gioachimiti i Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften².

¹Zob. H. GRUNDMANN, *Studien über Joachim von Floris*, Leipzig – Berlin: B.G. Teubner, 1927; M. REEVES, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*, Oxford: Oxford University Press, 1969, Notre Dame – London: University of Notre Dame Press, 21993; H. DE LUBAC, *La postérité spirituelle de Joachim de Flore*, t. 1: *De Joachim à Schelling*, Paris – Namur: Lethielleux – Culture et Vérité, 1979; t. 2: *De Saint-Simon à nos jours*, Paris – Namur: Lethielleux – Culture et Vérité, 1981; Paris: Les Éditions du Cerf, 2014; B. MCGINN, *The Calabrian Abbot. Joachim of Fiore in the History of Western Thought*, New York: Macmillan Publishing Company, 1985; B. FORTE, *Teologia della storia. Saggio sulla rivelazione l'inizio e il compimento*, Cinisello Balsamo (Milano): Edizioni Paoline, 1991, s. 21–25; tenże, *Trinità come storia. Saggio sul Dio cristiano*, Cinisello Balsamo (Milano): Edizioni San Paolo, 2002, s. 81–85; G.L. POTESTÀ, *Il tempo dell'Apocalisse. Vita di Gioacchino da Fiore*, Roma – Bari: Laterza, 2004; A. STAGLIANÒ, *L'Abate Calabrese. Fede cattolica nella Trinità e pensiero teologico della storia in Gioacchino da Fiore*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2013.

²W ramach projektu *Opera omnia* Joachima z Fiore rzymski Istituto Storico Italiano per il Medio Evo przy współpracy z Centro Internazionale di Studi Gioachimiti z siedzibą w San Giovanni in Fiore (Kalabria) przygotował i wydał drukiem jego *Opera minora*, na które składa się sześć tomów zawierających mniejsze objętościowo dzieła, udostępnione w formie edycji krytycznych w serii *Fonti per la storia dell'Italia medievale*. Rzymska Accademia Nazionale dei Lincei oraz Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften podjęły pracę nad przygotowaniem i wydaniem drukiem trzech głównych dzieł Joachima z Fiore, które ukazują się sukcesywnie w serii *Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, wydawanej w ramach Monumenta Germaniae Historica.

Przygotowana bardzo starannie i fachowo edycja krytyczna fundamentalnego traktatu Joachima z Fiore, jakim jest *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, to ogromny krok do przodu w daleko już zaawansowanym procesie udostępnienia badaczom trzech głównych, a jednocześnie największych objętościowo dzieł tego autora. W 2009 roku ukazała się edycja krytyczna Joachimowego *Psalterium decem cordarum*, a obecnie na publikację czeka jeszcze *Expositio in Apocalypsim* — obszerny komentarz Janowej Apokalipsy, dostępny jak dotychczas szerszemu gronu badaczy jedynie w XVI-wiecznej edycji weneckiej³. Edycję krytyczną tekstu Joachimowej *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* należy uznać za niezwykle ważne wydarzenie dla światowej mediewistyki. Dzieło to, przygotowane przez międzynarodowy zespół badaczy z Niemiec, Stanów Zjednoczonych i Włoch,

z pewnością przyczyni się do wzrostu zainteresowania spuścizną Joachima z Fiore. *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* dzieli się swoim bogactwem tylko z czytelnikiem uważnym i cierpliwym, ponieważ ze względu na swego rodzaju wirtuozerię egzegetyczną, jaką wykazuje się jej autor, nie należy do dzieł łatwych w odbiorze.

Sądząc po liczbie rękopisów przechowywanych w europejskich bibliotekach i archiwach, *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* była w średniowieczu najbardziej znanym i rozpowszechnionym dziełem Joachima z Fiore⁴. W 1519 roku doczekała się wydania drukiem w weneckiej oficynie Szymona de Luere⁵. W Wenecji przełomu XV i XVI wieku żywe były idee apokaliptyczne, a dywagacjami na temat zbliżającego się końca świata zajmowali się zwłaszcza tamtejsi augustianie, którzy stali za publikacją trzech

³Zob. JOACHIM VON FIORE, *Psalterium decem cordarum*, red. K.-V. Selge (Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 20), Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2009; *Expositio magni prophete Abbatis Ioachim in Apocalypsim. Opus illud celebre: aurea vere ac preceteris longe altior ac profundior explanatio in Apocalypsim Abbatis Joachim de statu universali reipublice christiane. Deque ecclesia carnali in proximo reformanda atque in primevam sui etatem redigenda: triplici prius percutienda flagello: Moxque omnium fidelium ad Christi fidem conversione jam multis sepulta seculis ad implenda tempore instante utilia et ad consolationem fidelium nuto divino detecta atque reservata in lucem primo venit [...] Venetiis. In Edibus Francisci Bindoni ac Maphei Pasini socii. Anno Dni 1527 die vero septimo februarii* (reprint: Frankfurt a.M.: Minerva, 1964).

⁴Do naszych czasów zachowały się czterdzieści trzy znane rękopisy, zawierające całość tego dzieła lub jego fragmenty — zob. A. PATSCHOVSKY, *Die Concordia Novi ac Veteris Testamenti Joachims von Fiore († 1202). Klassifikation der Handschriften* (Monumenta Germaniae Historica. Hilfsmittel, 28), Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2013.

⁵Zob. *Divini vatis Abbatis Ioachim liber concordie novi ac veteris Testamenti, nunc primo impressus et in lucem editus. Opus equidem divinum ac aliorum fere omnium tractatum suorum fundamentale, divinatorum eloquiorum obscura elucidans, archana reserans, necnon eorundem curiosis sitibundisque mentibus non minus satietatem afferens. Venetiis completum fuit hoc opus per Simonem de Luere 13. Aprilis 1519* (reprint: Frankfurt a.M.: Minerva, 1964, ²1983).

⁶Położenie geograficzne Wenecji, jej handlowe otwarcie na wschodnią część basenu Morza Śródziemnego, skąd Europie zagrażało niebezpieczeństwo tureckie, zaangażowanie papieżstwa w wojnę przeciwko Republice, głosy nawołujące do reformy Kościoła, a także liczne drukarnie — to wszystko czyniło z tego portowego miasta środowisko podatne na wpływ średniowiecznej apokalipsy, w której szukano odpowiedzi na pytania dotyczące niepewnej przyszłości — zob.

głównych dzieł Joachima z Fiore oraz szeregu przypisywanych mu apokryfów⁶. Kilkaset lat później, w 1983 roku ukazało się wydanie ksiąg 1–4, przygotowane przez E. Randolpha Daniela⁷. Publikując pierwsze cztery księgi, amerykański profesor historii na uniwersytecie w Kentucky chciał udostępnić badaczom rodzaj „roboczego tekstu” (*working text*), który pobudziłby zainteresowanie badaniami nad całością Joachimowej spuścizny⁸. Decyzja ta, choć w praktyce oznaczała wydanie zaledwie połowy całego dzieła, ponieważ ostatnia, piąta księga odpowiada objętością czterem pozostałym, była jak najbardziej słuszna, jeśli weźmie się pod uwagę zawartość *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*. Joachim z Fiore traktował cztery pierwsze księgi jako swe go rodzaju wykład wypracowanej przez

siebie metody egzegetycznej, znanej jako zgodność (*concordia*) Nowego i Starego Testamentu⁹. W *Prefatio* do swojego dzieła zarysował w skrócie jej historyczną, a zarazem trynitarną dynamikę, mającą na celu wydobyć na światło dzienne wybiegające w przyszłość „duchowego rozumienia” (*spiritalis intellectus*) biblijnych epok, wydarzeń i osób¹⁰.

Jak stwierdza Alexander Patschovsky we wprowadzeniu do dzieła, idea krytycznej edycji Joachimowego traktatu sięga lat dwudziestych ubiegłego wieku i została sformułowana w przywołanych wyżej *Studien über Joachim von Floris* Herberta Grundmanna¹¹. Krytyczna edycja Patschovskiego, która ujrzała światło dzienne dziewięćdziesiąt lat później, jest dziełem ze wszech miar zasługującym na uwagę. Składa się z czterech części,

J. GRZESZCZAK, *Joachim z Fiore. Średniowieczny przyczynik do teologii dziejów*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, 2006, s. 26–27.

⁷Zob. ABBOT JOACHIM OF FIORE, *Liber de Concordia Novi ac Veteris Testamenti* (Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge, 73/8), Philadelphia: American Philosophical Society, 1983.

⁸Zob. tamże, s. LX.

⁹„Books One to Four were intended by Joachim to be the historical prolegomenon to the fifth book in which he proposed to comment spiritually on the Old Testament” — tamże, s. XXIII.

¹⁰„In quinque autem portionibus distinguitur opus istud, et unaqueque in semetipsa intellectus sui habet integritatem, etsi non totius operis plenitudinem, quia, quod minus in una dicitur, suppletur in alia.

In primo libro agitur de iudiciis que exercuit Deus in Veteri Testamento, et de septem conflictibus filiorum Israel.

In secundo libro agitur de precipuis locis concordie Novi et Veteris Testamenti, que per singulas decadas generationum occurrunt, et de una intelligentia spiritali, que ex utraque littera miro modo procedit.

In tertio libro agitur de diversis generibus sabbatorum et de aliis locis concordie duorum Testamentorum, que in septem sigillis Prioris Testamenti et eorum apertionibus Novi miram intelligentiam futurorum lectori studioso exhibere noscuntur.

In quarto libro generaliter agitur de plenitudine concordie, dinumeratis generationibus duorum Testamentorum ab Adam usque ad Iohannem Baptistam, et ab Ozia rege Iuda usque ad revelationem Helie.

In quinto libro agitur de precipuis historiis Prioris Testamenti, qualiter intelligende sint secundum spiritalem intellectum, eo quod ex fine ipsarum historiarum ostendantur nobis multa que futura sunt in novissimis diebus, si eas spiritaliter intelligimus” — JOACHIM VON FIORE, *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, t. 2, s. 14–15.

¹¹Zob. tamże, t. 1, s. VII.

a każda z nich zawarta została w oddzielnym tomie. Tomy pierwszy i czwarty stanowią rozbudowane wprowadzenie do edycji Joachimowego traktatu, z którym czytelnik może się zapoznać w tomach drugim i trzecim. Zespół redakcyjny zaoferował, zwłaszcza w tomie czwartym, niezwykle użyteczne narzędzia, pomagające badaczom w zagłębianiu się w tekst *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, co nie pozostaje bez znaczenia, jeśli weźmie się pod uwagę złożoność tego dzieła. Obok zamieszczonego w tym tomie indeksu biblijnego, przywoływanych przez Joachima autorów i dzieł, osób i rzeczowego, czytelnik Joachimowego traktatu może ponadto sięgnąć do indeksu liczb, które pojawiają się w tym dziele, pogrupowanych według kryterium odzwierciedlającego zarówno trynitarnie, jak i historyczne przesłanie. Indeks zawiera pojawiające się w *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* liczby z przedziału od 1 do 1 000 000, łącznie z ułamkami, i stanowi cenną pomoc w pracy nad tekstem, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że sam Joachim określał swoje egzegetyczne poczynania mianem „duchowej arytmetyki” (*arithmetica spiritualis*)¹².

Liczący 429 stron i zawierający 36 tablic kolorowych tom pierwszy można uznać za jak dotychczas najbardziej kompletne wprowadzenie do *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* Joachima z Fiore. Do rąk czytelnika trafia cenny przewodnik po tym dziele, głównie dzięki zajmu-

jącej większość tomu (s. XIX–CCCII) analizie zawartości poszczególnych ksiąg, poprzedzonej uwagami na temat autorstwa dzieła, jego tytułu oraz podziału na księgi (ss. VIII–XIX). Ostatnią część (s. CCCII–CDXXIX) wypełniają informacje o czasie powstania Joachimowego traktatu, źródłach, z których korzystał autor, recepcji dzieła w późnym średniowieczu, *ratio editionis* tekstu i towarzyszących mu figur, bibliografia źródeł i opracowań wykorzystanych w tomie, a także dwie tablice konkordancji tekstu ksiąg I–IV (wydanie weneckie z 1519, edycja E.R. Daniela, edycja Patschovskiego) i księgi V (wydanie weneckie z 1519, edycja Patschovskiego). Zamykające tom tablice z diagramami występującymi w *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* i w zamyśle Joachima z Fiore często lepiej niż słowo przybliżającymi wiodące idee jego teologii dziejów pochodzą ze średniowiecznych kodeksów z bibliotek hiszpańskich, francuskich, watykańskich i włoskich¹³. Większość z nich to zestawienia pokoleń w Starym i Nowym Testamencie, mające na celu ukazanie zachodzącej pomiędzy nimi zgodności (*concordia*), choć nie brak też diagramów w pełnym tego słowa znaczeniu, zawierających figury geometryczne, opatrzone tytułami i krótkimi komentarzami.

Jak już wspomniano wyżej, tekst krytyczny *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* znajduje się w tomach drugim i trzecim edycji Patschovskiego. Trafnym

¹²Zob. JOACHIM VON FIORE, *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, t. 4, s. 1409–1497; IOACHIM ABBAS FLORENSIS, *Enchiridion super Apocalypsim*, w: *Gioacchino da Fiore sull'Apocalisse*, red. A. Tagliapietra, Milano: Feltrinelli, 1994, s. 306.

¹³W *Expositio in Apocalypsim* Joachim z Fiore wyraża przekonanie, że istnieją treści, które lepiej można wyrazić przez figury niż językiem („[...] quod potius figuris ostendi, quam lingua exprimi potest”) — zob. *Expositio*, f. 38rb; *Pensare per figure. Diagrammi e simboli in Gioacchino da Fiore. Atti del 7° Congresso internazionale di studi gioachimiti, San Giovanni in Fiore — 24–26 settembre 2009*, red. A. Ghisalberti, Roma: Viella, 2010.

rozwiązaniem było podzielenie całości na dwie części, a co za tym idzie — na dwa tomy: pierwszy z nich zawiera księgi I–IV, a drugi księgę V. Podział ten zgodny jest z intencjami autora, który porównał pierwsze cztery księgi do czterech istot żyjących z wizji proroka Ezechiela (Ez 1, 5–12) oraz czterech Zwierząt z Janowej Apokalipsy (Ap 4, 6–8)¹⁴. Dla Joachima z Fiore *concordia* Starego i Nowego Testamentu nie wychodzi poza literę Pisma Świętego, dlatego też nie jest związana z duchowym rozumieniem (*intellectus spiritualis*) i nie wystarcza, by tego typu rozumienie osiągnąć¹⁵. Aby hermeneuta mógł wykonać ten krok, potrzeba zarówno ludzkiej mądrości w podejściu do pism natchnionych (*concordia*), jak i Bożego działania, porównanego do

ognia rozpalonego z dwóch kawałków drewna (życie aktywne i kontemplacja), na którym piecze się chleb duchowego rozumienia, uczyniony z mąki (litera Pisma Świętego) i wody (mądrość)¹⁶. Ogień ten to Duch Święty, posłany wiernym przez Chrystusa po wykonaniu przez Niego czterech wielkich dzieł (*quatuor illa magna opera Christi*), czyli narodzenia, męki, zmartwychwstania i wniebowstąpienia, dzięki którym wypełnił to, co oznaczają przywołane wyżej cztery istoty żywe¹⁷.

Księga V różni się od pozostałych tym, że Joachim z Fiore stosuje w niej narzędzia wypracowane w księgach I–IV do szukania pełni duchowego rozumienia (*plenitudo spiritualis intellectus*) sensu historii (również tego, co ma dopiero nadejść), ukrytego w tekście natchnionym

¹⁴ „Quatuor concordiarum libri, quos hucusque digessimus, ita secundum numerum quatuor animalium accipiantur in specie, ut primus, in quo simpliciter compilantur historie, referatur ad hominem; secundus, in quo agitur de precipuis et evidentioribus locis concordiarum, referatur ad vitulum; tertius, in quo agitur de concordiiis septem signaculorum, referatur ad leonem; quartus, in quo agitur de plenitudine concordie, referatur ad aquilam. Etenim in hiis quatuor libris parum agitur secundum spiritum, magis autem secundum litteram, hoc est secundum concordiam littere et littere duorum scilicet Testamentorum” — JOACHIM VON FIORE, *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, t. 3, s. 505.

¹⁵ Złożona teoria sensów biblijnych, widoczna zwłaszcza w *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* oraz *Psalterium decem cordarum*, skłaniała badaczy Joachimowej spuścizny (H. de Lubac, H. Mottu) do postawienia znaku równości między widocznym u tego autora sensem typicznym (*sensus typicus*) i zgodnością (*concordia*) obydwu Testamentów. Tej ostatniej nadaje się też znaczenia wykraczające poza rzeczywiste intencje autora. Joachimowy sens typiczny nie identyfikuje się z wypracowaną przez tego autora ideą zgodności (*concordia*) Starego i Nowego Testamentu, jest natomiast elementem duchowego rozumienia — zob. H. DE LUBAC, *Esegesi medievale*, t. II/4, tłum. P. Stăcul, Milano: Jaca Book, 1997, s. 596–597; H. MOTTU, *La manifestation de l'Esprit selon Joachim de Fiore. Herméneutique et théologie de l'histoire d'après le „Traité sur les Quatre Evangiles”*, Neuchâtel – Paris: Delachaux & Niestlé Éditeurs, 1977, s. 98–113.

¹⁶ Myśl ta pojawia się w Joachimowej egzegezie historii proroka Eliasza i wdowy z Sarepty (1 Krl 17, 8–24) w rozdziale 12 drugiej części księgi V *Concordia Novi ac Veteris Testamenti* — zob. JOACHIM VON FIORE, *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*, t. 3, s. 765–783.

¹⁷ „Quia vero post quatuor illa magna opera Christi — quibus se nascendo, resurgendo necnon et ascendendo in celum quatuor animalibus conformavit — nonnisi in quinto ordine ignis est ostensus divinus, secundum quod et de ipsis verbis historicis spiritales prodeunt intellectus, oportet nos in hoc quinto libro de quibusdam gestis sollempnioribus, que occurrerint, spiritualiter agere, ut ex multis testimoniis ostendamus laboriosos rerum fines, et post magnos agones et certamina pacem victoribus impartiri” — tamże, s. 506.

i wydobywanego na światło dzienne za pomocą hermeneutyki opartej na złożonej teorii sensów biblijnych¹⁸. Autor już na wstępie zaznacza, że w długiej podróży poprzez Stary Testament pozwoli się prowadzić Duchowi Świętemu, który jawi się w księdze V jako pełen mocy duchowej mocy przewodnik przez dzieje, działający w sposób spontaniczny i nieprzyzwyczajony na oglądanie się wstecz¹⁹. Nie sposób nie zauważyć w tym miejscu nawiązania do sugestywnej Ezechielowej wizji czterech istot żyjących i ich ruchu: „Kaźda posuwała się prosto przed siebie; szły tam, dokąd duch je prowadził; idąc nie odwracały się”²⁰.

Ten mało istotny — wydawać by się mogło — szczegół rzutuje na charakter całej spuścizny Joachima z Fiore i złożony problem jej recepcji w późniejszych wiekach. Henri de Lubac podkreśla z naciskiem, że *impetus spiritus*, przenikający Joachimową wizję dziejów, wiedzy Kościoła po drogach czasu nie ku przywołanej z nostalgią pierwotnej wspólnoty, lecz w przyszłość: „O ile XVI-wieczni reformatorzy zwrócą się ku najbardziej odległej przeszłości, Joachim kieruje wzrok w przyszłość. Nie ogląda się wstecz za czasem, który uznaje za idylliczny, lecz dostrzega go przed sobą. Jego doktryną jest »antypierwotność«; idea postępu, różniącego się jednak od tych wszystkich, które bazują na roz-

woju ludzkiej wiedzy”²¹. Wydaje się, że weneccy entuzjaści twórczości Joachima z Fiore, którzy niemal dziesięć lat po tym, jak Marcin Luter wystąpił ze swoim programem naprawy Kościoła, doprowadzili do wydania drukiem *Expositio in Apocalypsim*, nie zrozumieli prawdziwych intencji jej autora, umieszczając w podtytułe sformułowanie: *de ecclesia carnali in proximo reformanda atque in primevum sui etatem redigenda*²². Joachimowy komentarz Janowej Apokalipsy nie zapowiada bynajmniej powrotu zreformowanego Kościoła do czystości, jaka miałaby charakteryzować jego istnienie w czasach, o których dowiadujemy się z Dziejów Apostolskich²³. Zagadnienie to stało się przedmiotem wielkiej debaty historyków idei i dlatego dobrze się stało, że po niemal pięciuset latach od pierwszego wydania drukiem, do rąk czytelnika trafia krytyczne wydanie tekstu V księgi *Concordia Novi ac Veteris Testamenti*. Edycja całości tego fundamentalnego dzieła Joachima z Fiore, które ujrzało światło dzienne dzięki benedyktyńskiej pracy prof. Alexandra Patschovskiego, z pewnością przyczyni się do wzrostu zainteresowania tym średniowiecznym autorem, nadal zachwycającym rozmachem swojej dziejowej wizji.

Jan Grzeszczak

¹⁸ Zob. tamże, s. 506–514.

¹⁹ Wprowadzając czytelnika w egzegezę siedmiu dni stworzenia, Joachim stwierdza: „Nunc de operibus septem dierum secundum quatuor modos typice intelligentie breviter est agendum, ut per multa, que pro impetu spiritus assignare studemus, ad unam veritatis notitiam pervenire possimus!” — tamże, s. 514; zob. Hbr 10, 26.

²⁰ „Et unumquodque eorum coram facie sua ambulabat; ubi erat impetus spiritus, illuc gradientur, nec revertabantur cum ambularent” — Ez 1, 12.

²¹ H. DE LUBAC, *Esegesi medievale*, t. II/4, s. 623.

²² Zob. przypis 3.

²³ Zob. H. DE LUBAC, *Esegesi medievale*, t. II/4, s. 623.